

Pócs Éva

Kozma Ferenc (1844–1920) családi hagyatékának közművelődési és tudományos vonatkozásai

Beszámoló¹ Kozma Ferenc családi hagyatékának² szakmánk érdeklődésére is számot tartható vonatkozásairól szól; de a vázlatos tartalmi ismertetés egyúttal Kozma Ferenc életműve egy szeletének áttekintése is kíván lenni, a teljességre törekvés nélkül (csak azokról a munkáiról lesz szó, amelyeknek valamilyen nyoma van a hagyatékban). Bemutatóm célja a figyelem felkeltése egy, a 18. század második felétől a 20. század elejéig ívelő családi hagyaték iránt – amely reményeink szerint 2020-ban a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárába fog kerülni – és ezen belül kiemelten Kozma Ferenc személye iránt, aki a kulturális és vallási élet, a tudomány és az oktatásügy több területén hagyott ránk figyelemre méltó életművet.³ (1. kép)

Kozma Ferenc 1844-ben Csekefalván született székely nemes (kézdiszentléleki Kozma), unitárius papi családból; 1920-ban Kolozsváron halt meg. A családi okiratokat, feljegyzéseket, levelezés együtt-tartását és to-

---

¹ Írásom egy része az 2019. március 13-án a székelykeresztúri Molnár István Múzeumban tartott emlékülésre írt beszámoló kibővített, átalakított változata. Az ülést a Székely Nemzeti Múzeum, ill. dr. Kinda István, Boér Hunor és Oláh Sándor kezdeményezésére a Székelykeresztúri Molnár István Múzeum, valamint a Berde Mózes Unitárius Gimnázium és a Székelykeresztúri Unitárius Egyházközség szervezte, Kozma Ferenc születésének 175. évfordulója alkalmából.

² Kozma Ferenc dédapánk, édesanyánk, Kozma Ilona apai nagyapja, ezért a székelykeresztúri konferenciára hivatalosak voltunk bátyámmal, dr. Pócs Tamással együtt. Végül csak bátyám tudott részt venni az emlékülésen, ahol azonban rövid összefoglalásban mindkettőnk írását bemutatta. Az itt mellékelt illusztrációk nagy része az ő akkorra készült fényképe, és átvettem tőle ott elhangzott családtörténeti beszámolójának néhány passzusát is.

³ A hagyaték mintegy 25 évvel ezelőtt Kozma Ferenc Róza nevű, 1978-ban meghalt leányának családjától jutott Palástyhyné Kozma Éva unokahúgunk birtokába; az ő családja kért meg bennünket, bátyámmal, a mintegy 12 doboznyi papírányag rendezésére.

vább örökítését már dédapja, Kozma Mihály (1723–1798), szentgericei lelkész, Maroskőri esperes elkezdte. Kozma Mihály egyháztörténész-ként folytatta és kiegészítette Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István befejezetlen egyháztörténetének írását,⁴ saját műveként pedig a majd egy évszázad múltán a dédunokája által megszerkesztett és kiadott „tetemesi alapigéket” gyűjtötte össze az Ó- és Újszövetségből (Kozma M.–Kozma F. 1875). Nagy könyvtárat hagyott az unitárius egyházra és fiára, Kozma Gergelyre (1775–1849), aki szintén unitárius lelkész, majd esperes volt Tordán, végül lelkész Kövenden, emellett német drámák magyarra fordításával és színműírással, valamint gyümölcsfanemesítéssel, gyógynövénytermesztéssel és gyülekezete betegeinek gyógyításával is foglalkozott. Végül Kozma Gergely Ferenc nevű fiától (1808–1845) – aki Homoródkarácsonyfa majd Csekefalva unitárius lelkésze volt –, örökölte a már meglehetősen felduzzadt hagyatékat Kozma Mihály dédunokája, a most szóban forgó, ifjabbik Kozma Ferenc.

Kozma Ferenc életének legfontosabb mozzanatai: édesapja korán meghalt, anyja és idősebb testvérei támogatásával végezte – kitűnő eredménnyel – székelykeresztúri gimnáziumi, majd kolozsvári teológiai tanulmányait. Ezenközben, még teológiai hallgatóként, püspöki felhatalmazással az egy évre szabadságot Ferencz József lelkész helyetteseként segédlelkézi szolgálatot is teljesített, majd egy ösztöndíj segítségével a jénai, heidelbergi, zürichi egyetemeken teológiát, filozófiát, német irodalmat, esztétikát, történelmet, pedagógiát hallgatott. Egy angliai ösztöndíjat is elnyert, de Kriza János püspök hívására hazatért, mint remélte, egy kolozsvári papi állás betöltésére. Végül nem ezt az állást nyerte el, hanem a székelykeresztúri unitárius gimnáziumban lett a régiségtan, valamint a görög és német nyelv tanára, két év múlva pedig az ottani tanítóképezde magyar-, történelem- és földrajztanára, majd igazgatója. 1896-ban Kolozs megye tanfelügyelőjévé nevezték ki, ezt az állást töltötte be 1904-es nyugdíjazásáig. Mindezekkel párhuzamosan, 1892-től a kolozsvári unitárius gimnázium gondnoka volt; 1892-től nyugdíjba vonulása után is, 1912-ig a magyarországi néptanítók Eötvös-alapjának kezelésében lévő Tanítók Házának gondnokaként is működött. 1894-ben királyi tanácsosi címet kapott. (2–4. képek)

---

⁴ A mű befejezéséhez Kozma Mihály unokaöccse, Kozma János is hozzájárult (Uzoni Fosztó–Kozma M.–Kozma J. 2018)

Már e rövid életrajz is fényt vet Kozma Ferenc munkásságának változatos dimenzióira, és ezen belül gyakorlati és elméleti, közművelődési és pedagógiai tevékenységének kiemelt szerepére (noha gyermekkorától kezdve papnak készült, és komolyan letörte a számára megígért, de végül el nem nyert kolozsvári papi állással kapcsolatos csalódása). A hagyatéka anyaga szintén egy rendkívül sokoldalú személyiség terjedelmében és minőségében egyaránt nagy teljesítményének tükrö, akinek legfontosabb életcéljai között volt az írás-olvasás, az oktatás és műveltség színvonalának emelése, a kulturális örökség ápolása éppúgy, mint a szegény és egyéb peremhelyzetű embercsoportokról való gondoskodás, vagy a gazdaság élénkítésének, a gazdálkodás fejlesztésének sokféle vetülete, és mindeme tevékenységi körök intézményeinek gyarapítása. Tudományos tevékenységével is elsősorban a közéleti feladatok kihívásainak tett eleget, mégis, e téren is megszületett egy, szigorú tudományos mércével mérve is kiemelkedő, mai napig aktuális műve: *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota* című, a Székely Mívelődési és Közigazdasági Egylet pályázatára benyújtott, díjnyertes pályamunkája, amelynek okán a Magyar Tudományos Akadémia 1880-ban levelező tagjává választotta.⁵

A Kozma-család hagyatéka jelenleg hozzáférhetőlegesen 800 tételt tartalmaz, ezek között mintegy 50 tétel Kozma Ferenc felmenőinek iratanyagát képezi. Közvetlenül Kozma Ferenc életét és munkásságát mintegy 700 tétel reprezentálja (kis könyvtári cédulától, rövid feljegyzésektől, számláktól, elismervényektől stb. kezdve a rövidebb-hosszabb okiratokig, jegyzőkönyvekig, tanulmány-kéziratokig, vastag füzetekig és megjelent újságcikkekig, nyomtatott művekig), nem számítva bele a családi könyvtár megmaradt, más íróktól származó darabjait, köztük mások által írt tankönyveket. Az öt csoportba osztott iratanyagban belül az alábbiakban a családi és egyházügyi írásokról csak röviden, felsorolásszerűen írok; kicsit bővebben csak az általunk közművelődési és iskolaügyi, valamint tudományos művekként kategorizált írásokat tárgyalom. Kozma Ferenc kéziratos és nyomtatásban megjelent munkáinak teljes felsorolása e rövid beszámoló keretében nem lehet célo, most csakis a hoga-

⁵ E mű 2008-ban a Székely Nemzeti Múzeum reprint kiadásában újra megjelent (Kozma F. 2008).

⁶ Ez még további, szélesebb körű és elmélyültebb kutatást fog igényelni.

tékban képviselt művekről írok, de e téren is csak azt engedi meg a szűk terjedelem, hogy általános ismertetés keretében egy-egy kategória legfontosabb képviselőit, vagy egy-egy jellegzetes példáját kiemeljem; a bibliográfia is csak az idézett, illetve legalább cím szerint megemlített művet tartalmazza.

A családi dokumentumok

Kozma Ferenc felmenői közül az iratokban név szerint számontartott első személy ükapja, Kozma János, aki a családi hagyomány szerint a protestánsüldözések idején menekült családotstul Sáros megyéből Torockószentgyörgyre. Mivel az ő iratai elpusztultak 1848-ban, az első családi dokumentumok (nem számítva az 1647-ben, III. Ferdinánd által Kozma Mihály és Tamás számára kibocsátott armális levél fényképét⁷) Kozma János fiától, a már fentebb említett, ifjabbik Kozma Mihálytól maradtak fenn a hagyatékban (végrendelet, adás-vételi szerződések), majd az ő fiához, Kozma Gergelyhez (elsősorban László fia által) írott levelek sora, továbbá birtokügyi viták, pereskedések dokumentumai. A 19. század közepe felé egyre növekvő mennyiségben jelennek meg a hagyatékban keresztlevelek, házasságlevelek, bizonyítványok, végrendeletek és egyéb családi okiratok. (5–12. képek)

A most középpontba helyezett ifjabb Kozma Ferenc hagyatéka jelenti a családi iratok legnagyobb csoportját, amelyben az eddig említetteken kívül igazolványok, gazdasági iratok (vagyonleltár, pénztári napló, háztartási napló és számlák) valamint diákkori kiadásokról vezetett feljegyzések is találhatóak (utóbbiak jellemző tételei: kenyér, szalonna, csizmatalpalás, gyertya, színház, könyv), valamint egy, már több generáció által használt „Házi orvosságok” című kézírásos füzet is helyet kapott. Itt vannak Kozma Ferenc diákkori verseinek kézíratai, mások verseiből másolt verses füzet, egy diákkori, önképzőköri pályamunkája (*Melyik nagyobb, a félelem-e vagy a szerelem? [Történelmi beszély]*); házasságkötéséig vezetett személyes naplói, valamint kézíratos, német és magyar nyelvű egyetemi jegyzetei, nyomtatott és kézzel másolt egyetemi tankönyvei, to-

⁷ Az eredeti nemeslevél jelenleg Ausztriában élő másodunokahúgunk birtokában van.

vábbá fordításai az általa hallgatott német nyelvű egyetemi előadásokból (pl. *Hase Károly: A francia forradalom és az egyház*; 1868, Jéna). Szintén itt található Kozma Ferenc érettségi, teológiai, egyetemi bizonyítványai, oklevelei, és (mindegyik alkalmaztatása vonatkozásában gondosan megőrizve) kinevezési, besorolási, előléptetési, fizetési és nyugdíjazási iratai, valamint egy-egy köteg a családnak szóló levelekből és egyéb családi emlékekből (gyászjelentések, színházi és hangversenyműsorok, bál meghívók stb.), és végül a Kozma Ferencről szóló – kortárs és halála utáni – nyomtatásban megjelent írások.

Egyházügyi tevékenység

Az egyházügyi iratok eddig csak futólagosan átnézett tartalma: egyháztörténeti tanulmányok, vallási, különösen a papi hivatással kapcsolatos, illetve valláserkölcsei témájú munkák (folyóirat- és újságcikkek, valamint publikált művek) kéziratai (pl. *A munkáról*, vagy: *A lelkesi hivatás jelentősége egyházi, vallási és nemzeti szempontból*), prédikációinak kéziratai helyettes lelkészségének idejéből, testületi tagságaival kapcsolatos okiratok, közgyűlések kéziratok jegyzőkönyvei Kozma Ferenc felszólalásaival, az ő Dávid Ferenc Egyletben lefolyt felolvasásainak kéziratai (pl. *A családi életről*), amelyek feltehetően folyóirat- vagy évkönyvcikként is megjelentek.

Közéleti tevékenység

Kozma Ferenc közéleti tevékenységének terjedelmes és változatos iratanyaga alapján is világos, hogy ő elsősorban gyakorlati ember volt, aki tanári és tanfelügyelői munkája mellett is nagyon sokat tett városa, ezen túl Udvarhelyszék, Marosszék, Kolozs megye, sőt az egész magyarság közművelődési és iskolaügyiért, de tevékenysége alapjául intelligencia, sokoldalú szaktudás és műveltség szolgált. Ennek természetszerűleg elsősorban vallási és humán műveltségnek kellett lennie, mégis, amint jénai diák korában és tanítóképezdei igazgatóként feladott könyvrendeléseiből és házi könyvtárának megőrzött darabjaiból meg lehet állapítani, olvasmányai között nagyobb helyet kapott a földrajz, közgazdaságtan, a ter-

mészettudományok, mint a humaniórák, illetve tanintézete számára is nagyobb súllyal rendelt meg – az új szakirodalomból – természettudományos munkákat. Intenzív közéleti tevékenységének sokféle dokumentációja található a hagyatékban: cédulákra írt feljegyzések, teljes vagy töredékes kéziratok, 1–2 lapos nyomtatványok, folyóiratoknak, napi- és hetilapoknak szánt, vagy évkönyvekbe írt cikkeknek a kéziratai és sokszor ugyanezek nyomtatott, illetve különlenyomatként őrzött változatai is (ritkább esetekben csak a publikált változatok). A hírlapok közül legtöbbit a *Kolozsvárban* publikált, de jelentek meg cikkei a *Nemzet*, a *Magyar Polgár*, az *Ellenzék*, *A hon*, valamint a *Korunk* című, kolozsvári vagy pesti újságokban is. Az írások fő témái az iskolák, oktatás és nevelés, szegényügy és a közművelődés (például könyvtárak, olvasóköri) kérdései. Jellemző módon, első, még diákkori, nyomtatásban megjelent műve az unitárius kollégium „olvasó és irodalmi körének” története (Kozma F. 1867).⁸ Emellett nagy teret kap közművelődési tevékenységében a nagy elődök és jelentős kortársak ünneplése, emléküik ápolása. Néha rövid útirajzokat is jelentet meg a *Korunk Tárcaja* című lapmellékletben. Az egyletek és közgyűlések alapító okiratai, meghívói, jegyzőkönyvei, Kozma Ferenc felszólalásai, előadásai tanúsítják aktív részvételét, igen sokszor kezdeményezését óvoda, iskola, menhely, árvaház szervezésében, egyletek alapításában (pl. a székelykeresztúri önszegélyező Népbank alapítása, törekvés a néptanítók egyesületének létrehozására), olvasóköri, iskolai és közkönyvtárak szervezésében, valamint könyvadományok juttatásában (dokumentumai vannak a hagyatékban székely, kolozsvári, tordai, össz-erdélyi egyletekben, jótékonyági intézményekben való működésének, mint például: a székelykeresztúri Állandó népnevelői bizottság, a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság, EMKE, EME, Erdélyi Irodalmi Társaság stb. (13. kép)

A közéleti írások között igen sok a *kérvény*, *beadvány*, *felterjesztés*: Kozma Ferenc iskolaigazgatóként, tanfelügyelőként és különböző egyesületek, egyletek képviselőjeként küldte el ezeket a helyi hivataloktól kezdve a megyei tisztségviselőkön át a közoktatásügyi miniszterig mindenkire, aki ügyeit előbbre vihette. (Például mint Kolozs vármegye tanfelü-

⁸ Ez az egyetlen ilyen részletességű beszámoló, kortárs leírás az erdélyi népköltészet gyűjtésének megindulásában is fontos szerepet betöltő unitárius olvasókörről (Szakál Anna szíves közlése).

gyelője, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a nemzeti nevelés ügyében írott beadványában kifejti, konkrét példákkal alátámasztva, hogy az „összes közoktatásügyi törvénycikk revíziójára van itt szükség”) *Levelezése* is elsősorban közművelődési és karitatív tevékenységének bizonyítékait őrzi (egy kivételével csak a hozzá írt leveleket). Megemlíthető például Jakab Elek *Dávid Ferencz emléke* című művének (Jakab 1879) terjesztésével kapcsolatos levelezés, vagy az írások Jakab Elek könyvtárának a székelykeresztúri unitárius „középtanoda” számára való megszerzésével kapcsolatban. Köszöntések és különböző intézményektől és felelős magánszemélyektől származó köszönőlevelek sora is található ebben az iratkötegben: (például a *Néptanítók tanszerkiállításának* megrendezését, vagy „a gimnázium számára megveendő könyvtár javára rendezett koncert sikerét” köszönik meg). (14. kép)

Fontos része Kozma Ferenc közművelődési tevékenységének a nagy elődök és kortársak, vagy valamilyen ügyben meghatározó személyiségek *tevékenységének méltatása, emlékének ápolása* (kortárs vagy későbbi jubileumi ünnepek szervezése, emlékbeszédek, megemlékezések). Ennek gazdag dokumentációja lelhető fel a hagyatékban, amely része Kozma Ferenc tudománytörténetíró tevékenységének is. Például megőrizte a hagyaték a Brassai Sámuel emlékbizottság létesítésének, az 1902-es emlékünnepe szervezésének dokumentumait, az emlékmű költségeire való adakozásra buzdító levelezését és országos körlevelének több példányát. A Kolozsmegyei Tanítótestület 1905. évi közgyűlésén *Fazakas József emlékezete* címen olvasott fel, a beszédet a *Család és iskola* című folyóiratban publikálta (Kozma F. 1905); a *Keresztény Magvető* unitárius folyóiratban nagyapjáról, Kozma Gergelyről, valamint Jakab Elek és Dávid Ferenc életéről írt cikkét közölte; a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó ülésein illetve osztályközleményeinek és egyéb sorozatainak lapjain többek között Fabritius Károly és Brassai Sámuel életét méltatta (Kozma F. 1883, 1900). A jelentős személyiségekhez kapcsolódó alkalmakat hírlapíróként is számontartotta (pl. Petőfi Sándorral, vagy a 48–49-es szabadságharc eseményeivel kapcsolatos évfordulók, vagy Jakab Elek kolozsvári újratemetése és síremlékének felállítása). Az e csoportba tartozó műveknek általában több variánsa található a hagyatékban, az első feljegyzésektől a publikált verzióig; emellett a különböző emlékülésekre kézzel írt hozzászólásai is megőrződtek. (15–16. képek)

Van Kozma Ferenc közéleti írásainak egy, a megszokott közegetől távolabb eső témája: a komlótermesztés, amelynek hasznát több írásában propagálta, sőt a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumhoz felterjesztést is írt (melynek előzményeként meglátogatott egy csehországi komlókiállítás, ennek a tanulságai adták az indítékot). Ezt a felterjesztést a *Közgazdasági Értesítő*ben is publikálta – ennek a különnyomatait (Kozma F. 1884) is őrzi a hagyaték. A komlótermesztés hasznossága, úgy látszik, családi ügy is lehetett: e témáról felesége is írt levelet az *Ellenzék* című kolozsvári lapba, melyben a tordai sörgyár által felvásárolt gazdag keresztúri komlótermés említése kapcsán javasolja a földművelődésügyi miniszternek, hogy részesítse elismerésben a magyar komlót felhasználó gyárosokat (Kozma F.-né 1901). (17–18. képek)

Iskolaügy

A hagyaték legterjedelmesebb részét az iskolaügy dokumentumai alkotják. Az egyik iratcsoport Kozma Ferenc iskolaügyi gyűléseken elhangzott felszólalásait, előadásait tartalmazza (például *Az irkák kérdése*, *A népiskolai olvasókönyvekről*, *A szépirodalmi nevelésről*), amelyek egy részének a folyóirat- vagy újságcikként, ill. a székelykeresztúri tanítóképző *Értesítvényé*-ben megjelent változatát is őrzi a hagyaték. A sokszor több, javítgatott, majd letisztázott kéziratpéldányban (és esetleg publikált változatban) is fellelhető oktatásügyi írások témái például (a középiskolákra és elemi ill. népiskolákra egyaránt kiterjedően): az elavult tantervek, elavult tankönyvek, elavult módszertan (pl. a kémia vagy a rajz tanítása kapcsán), a tanterv fejlesztésének kérdései, felekezeti iskolák kontra állami iskolák, lányiskolák speciális kérdései, iskolába járás korhatára, rajz-tanítás, kézimunka (faragás) tanítása, testmozgás, torna, a diákok szünidei feladatai, szemléltető eszközök, tehetséggondozás, szegény diákok segélyezése, analfabetizmus felszámolása; oktatási segédanyagok, útmutatók a magyar irodalom, történelem, rajz tanításához; például *Egy új földrajz írása a népiskoláknak*; vagy a hagyatékban talált publikációk közül: *A tanítóképzőintézetek internát-kérdése* (Kozma F. 1886), vagy egy rajztanárral közösen írt *Vezérfonal az elemi rajztanításban* (Kozma F.–Fehérvári 1875). A nyomtatásban is feltehetően vagy biztosan megjelent tanügyi írások mellett elég sok befejezett vagy megkezdett kézirat is talál-

ható a hagyatékban, amelyek publikációjáról egyelőre nem tudunk. Ezek néhány jellegzetes példája: *Szépészeti nevelés, Gyermekkori emlékek a falusi népiskolázásból; Gyakorlatias dolgok bealkalmazása a számtanításba* stb. Ugyane jegyzetek között oktatásüggyel kapcsolatos bibliográfiai feljegyzések is vannak, és fellelhető néhány cím, ami – úgy látszik –, meg nem valósult tervre utal, például: *Gyermekversek* (ti. az elemi iskolában tanítandó gyermekversek), *Az írás-tanítás. (19. kép)*

Az iskolaügyi kéziratokból és az összegyűjtött újságcikkek sorából kiderül, ami munkássága más területeit is jellemzi: hogy kiindulása mindig az adott helyzet és a hibák regisztrálása, de sohasem csak ez; mindig tesz konkrét javaslatokat az oktatás és nevelés bajainak orvoslására. A valóság tényeihez és az igazsághoz feltétlenül és bátran, néha igen harciasan ragaszkodik, sürgetve buzdítja az ügyek intézőit hatékonyabb munkára, és megvan a véleménye a tétlen álmodozókról. Így vélekedik egy 1891-es, *Tanügyi bajaink* című kolozsvári újságcikkében: „Magyarországon mindenhez a szenvedélyesség rohamosságával fognak, és azután mindent az unottság közönyével folytatnak” (Kozma F. 1891: 1). Ebben az iratköteggben található egy, nyugdíjaztatása alkalmából írt, *Búcsu* című kétlapos nyomtatvány: körlevél „Kolozsvármegye és Kolozsvár sz. kir. város tanítóóságához”, amelyben tanártársai figyelmébe ajánlja és egyben saját maga számára is összefoglalja tanárként követett tanítási elveit, amelyek fő alappillére a diákok iránti szeretet. (20. kép)

Tudományos tevékenysége

A dokumentumokból és a megjelent művekből egyaránt úgy látszik, hogy Kozma Ferenc tudományos tevékenységének is a társadalmi hasznosság a fő mozgatója. Műveinek megírására nem öncélú kutatási törekvések, hanem a közügyek iránti felelősség, tenni akarás vezérelte. Nem véletlen, hogy tudományos írásai a publicisztika (sokszor igen harcoss publicisztika) és az ismeretterjesztés határain mozognak, vagy olyan felkérése-re íródtak, amelyek számára is fontos célokat tűztek ki.

Fontos ügynek tekintette nagy kortársainak vagy a múlt kiemelkedő személyiségeinek, tudósainak, politikusainak igényes, tudományos szintű méltatását, valamint saját ősei ilyen természetű hagyatékának gondozását, kiadását, például Kozma Mihály „temetési alapigéinek” publiká-

lása (Kozma M.–Kozma F. 1875) vagy Kozma Gergely életrajza (Kozma F. 1876). Kiemelkedik e művei közül „Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus” c. írása (Kozma F. 1900), amelynek keletkezését a nagy példakép, Brassai, mint tudós, publicista és közéleti ember iránti tisztelete inspirálta. Igen sok kéziratot anyag, főleg bibliográfiai feljegyzések, könyvtárlátogatás közben feljegyzett adat van a hagyatékban, a kézirat több változatával, korrektúráival együtt. Ezek rávilágítanak munkamódszerére is: lelkiismeretes, tökéletességre törekvő, minden könyvtári adatot összeszed; ha a keresett könyv vagy folyóirat nincs meg a könyvtárban, ismerőseinél keresi, kölcsönkéri – mindez ilyen indítékú leveleiből derül ki. Bár nem erőssége a klasszikus zene mélyebb értése, tanulmányában Brassai minden koncertkritikájával foglalkozik, a hagyatékban látható az összes létező újságból gondosan kimásolt kritikák teljes szövege. (20–24. képek)

Kozma Ferenc csak kivételesen, néhány írásában hajlik el az öncélú tudományosság felé. Ilyen mű a *Mythológiai elemek a székely népköltészet- és népéletben* címmel ellátott akadémiai székfoglalójának az akadémiai értesítőben megjelent változata (Kozma F. 1882), amelynek létrejöttét talán a székelyföldi népköltészeti gyűjtés kezdeti korszakának általános, sok értelmiségire kiterjedő lelkesedése is inspirálta (tudjuk, Kriza János széleskörű levelezést folytatott ez ügyben, illetve gyűjtetett papokkal, tanítókkal, tanárokkal; bár a Krizától származó levelek között a Kozma-hagyatékban nincs utalás ilyesmire). Műve fő érdeme az elérhető irodalomból, illetve hírlapokból átvett adatok mellett a saját maga által gyűjtött gyógyítás-, hiedelem- és ráolvasásadatainak közlése. A mű inspiráló példái, mint ez saját bevezető soraiból is kiderül, Orbán Balázs és Kriza művei, valamint Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája* (Ipolyi 1854), és az Ipolyi által is példaképnek tekintett Jacob Grimm-féle *Deutsche Mythologie* volt (Grimm 1835). Az utóbbi szerzőket követve Kozma Ferenc is azt hitte, hogy a saját kora népköltészeti alkotásaiból, legyen az népdal, monda, mese, vagy mondóka, megírható a kereszténység előtti, „pogány” magyar mitológia. Ez nem szolgált előnyére művének, de méltánylandó az a törekvése, hogy ehhez az általa fontosnak tartott célhoz a székelyföldi hiedelmek és népköltészet adalékaival is hozzájáruljon, illetve, hogy ezeket maga is gyűjtse. Valószínű, hogy nem végzett céltudatos, hosszan tartó néprajzi gyűjtést: saját gyűjtéséből közölt adatai olyan dolgokra vonatkoznak, amelyeket a köznéppel való találkozásai során ő

maga is gyakorlatban láthatott, vagy hallhatott: gyógyítás, ráolvasások, boszorkányhit. E műhöz készített cédulák, feljegyzések, a kézirat különböző változatai, nyomdai korrektúrai és kinyomtatott változata is megőrződött a hagyatékban. Ugyancsak őrzi a hagyaték *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből* sorozat Kozma Ferenc által írt, *Székelyek* részfejezetének (Kozma F.–Benedek 1901) anyagait. Az írás eleje a székelység eredetéről, történetéről szól röviden, majd a kortárs néprajzi leírásokhoz hasonlóan a társas élet (és népszokások, főleg lakodalom), lakás és építkezés, ruházat, táplálkozás, nyelvjárás témáit járja körül, gondosan és pontosan, bár a székelységet egy egységként kezeli, a kulturális különbségeket túlságosan egybemosva. E munka dokumentációja a hagyatékban számos könyvtári cédula, kéziratos feljegyzés, javítgatott, letisztázott kéziratváltozatok és korrektúra. Van a hagyatékban egy *Udvarhely megye* című kézirat is; lehetséges, hogy erre is felkérték, de talán valamilyen ok miatt nem felelt meg írása a feltételeknek. Végül Benedek Elek tollából került e fejezet a műbe (Benedek 1901). (25. kép)

Kozma Ferenc *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota* című, fentebb már említett könyve tagadhatatlanul főműve tudományos és közírói munkásságának. Ebben az egész Székelyföldre kiterjedően – megyénkénti összehasonlításban írja le a mezőgazdaság, ipar, háziipar, kereskedelem, oktatás- és művelődésügy állapotát, és mindezzel kapcsolatban sok esetben mai napig megszívlelendő reformjavaslatait. Nem tisztem itt e mű értékelése, ezt méltó módon elvégezte Boér Hunor a könyv 2008-ban, a Székely Nemzeti Múzeum által megjelentetett hasonló kiadásához írott előszavában, amelyben Kozma Ferenc e munkáját „egy, a mai regionális kutatásokat megelőlegező régiófejlesztési előtanulmány”-nak minősíti (Boér 2008: VI). A hagyatékban igen gazdag anyaga található a műhöz készült feljegyzéseknek, amelyek sokféle publikált és nem publikált forrásból, levéltári kutatásaiból, statisztikákból, összeírásokból, térképekből, illetve az illetékes helyek értelmiségének közvetlen vagy levelezés útján történő kikérdezéséből származnak. Fény derül ebből célratoró, sokoldalú, a helyszíni néprajzi megfigyelések mellett a modern szociológiai, kérdőíves és statisztikai módszereket is előrevetítő munkamódszerére. Fennmaradtak a kézirat egyes részletei is, majd nyomdai korrektúrája és a kinyomtatott mű is. (26. kép)

Végül megemlítek két kéziratot a hagyatékból, amelyeknek keletkezéséről, rendeltetéséről, sorsáról egyelőre nem tudunk: *Erdély krónikája*

1849 márcz. 4.–1867; és egy *Magyar irodalomtörténet* töredékes kézírata (ez utóbbi talán egy középiskolai tankönyv kezdeménye, vagy esetleg saját tanításához készített jegyzet).

Az átvizsgált hagyatéék messze nem teljes; nem csak családi iratok, hanem szakmai anyagok is juthattak Kozma Ferenc hét gyermekének bármelyik leszármazottjához. Nem tudjuk például, hova kerültek tanári, illetve tanügyi tevékenységével kapcsolatos munkanaplói, vagy nem találtuk nyomát a hagyatéékban egy kéziratnak, amelyet a Wikipédia *Kozma Ferenc (pedagógus)* szócikke⁹ említ: ez pedig a székelyföldi kézművesipar általa összeállított műszógyűjteménye.¹⁰ De úgy vélem, az itt röviden ismertetett dokumentumanyagból is kiviláglik, hogy Kozma Ferenc – életműve révén – méltó arra, hogy a levéltári dobozok a családjánál nagyobb közösség számára is megőrizték emlékezetének kézzelfogható nyomatait. Annál is inkább fontos ez, mivel a hagyatéék Erdély kulturális közéletének és művelődéstörténetének számos, – az ő személyétől független – dokumentumát is tartalmazza a 19. század második feléből.

Szakirodalom

Benedek Elek

1901 Udvarhely. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. VII. 18. fejezet *Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek*. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 329–345.

Boér Hunor

2008 Kozma Ferenc és *A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota*. In: Kozma Ferenc: *A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota*. Hasonmás kiadás. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy – Státus Kiadó, Csíkszereda, V–VIII.

Grimm, Jacob

1835 *Deutsche Mythologie*. Dieterich, Göttingen.

⁹ Kozma Ferenc (pedagógus)

[https://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=Kozma_Ferenc_\(pedagógus\)&oldid=21333977](https://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=Kozma_Ferenc_(pedagógus)&oldid=21333977) (Az utolsó letöltés: 2019. május 15.)

¹⁰ Remélem azt is, hogy cikk talán felhívja a leszármazottak figyelmét arra, hogy kiegészítsék a levéltárba juttatandó hagyatééket az esetleg még birtokukban lévő kéziratokkal.

- Ipolyi Arnold
1854 *Magyar mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Jakab Elek
1879 *Dávid Ferencz emléke: Elítéltetése és halála háromszázados évfordulóján*. Magyar Királyi Egyetem, Budapest.
- Kelemen Miklós
2007 Kozma Ferenc (1844–1920). *Unitárius Élet* LXI. (4) 13–14.
- Kozma Ferencz
1867 *A kolozsvári unitarium collegium ifjúsága olvasó és irodalmi körének multja. Róm. kath. lyceumi nyomda, Kolozsvár*.
- 1876 *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életírata. Függelékül Kazinczy Ferenc levelei és egy bírálata Kozma Gergelyhez. Klny. Ker. Magvető XI-dik kötetéből*.
- 1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Franklin, Budapest.
- 1882 Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népéletben. In: *Értekezések a Történelmi Tudományok köréből* I. kötet, VI. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- 1883 Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag fölött. In *Emlékbeszédek a M. T. Akadémia elhunyt tagjairól* I. kötet, VIII. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- 1884 Jelentés a Saazi komlókiállításról. A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi keresztúri komlóegylet titkára. Klny. a *Közgazdasági Értesítő*-ből. Pesti Könyvnyomda-részvény Társaság, Budapest.
- 1886 *A tanítóképzőintézetek internát-kérdése*. Klny. a „Magyar Tanítóképző”-ből. Hirsch Adolf, Déva.
- 1891 Tanügyi bajaink. *Kolozsvár* V. (97) április 30. 1.
- 1897 Beszéd. A kolozsvári Unitárius Főiskola nevében mondotta Kozma Ferenc. In: *Brassai Sámuel koporsója mellett. Imá és beszédek. Kolozsvárt, 1897 június 26*. Ajtai K. Albert, Kolozsvár, 15–16.
- 1900 Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus. In: *Akadémiai értekezések a nyelv és széptudományok köréből* XVII. kötet, 5. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- 1905 Fazakas József emlékezete. *Család és Iskola* XXXI. (19) 185–187.
- 2008 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Hasonmás kiadás. Székely Nemzeti Múzeum – Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda.

Kozma Ferencz – Benedek Elek

1901 Székelyek Kozma Ferencztől, Népköltészet Benedek Elektől. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. VII. 18. fejezet *Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek*. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 261–284.

Kozma Ferencz – Fehérvári Mózes

1875 *Vezérfonal az elemi rajztanításban*. – *Az általuk készített falitábla használatához*. Stein J. M. K., Kolozsvár.

Kozma Ferenczné

1901 Komlótermesztés és értékesítés. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter figyelmébe. *Ellenzék* XXII. október 8.

Kozma Mihály – Kozma Ferencz

1875 *Temetési alapigék: Az ó- és új testamentomból összeszedette* Kozma Mihály. Bővítette és sajtó alá rendezte Kozma Ferencz. Stein János, Kolozsvár.

Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János

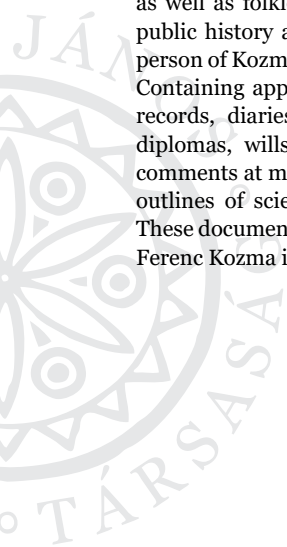
2018 *Az erdélyi unitárius egyház története* [Historiae Transylvano-Unitariae Ecclesiasticae] III/I. (Fordította Márkos Albert.) Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest–Kolozsvár.

Valențele culturale și științifice ale moștenirii familiale a lui Ferenc Kozma (1844–1920)

Descendent al unei familii de erudiți, teolog unitarian, profesor, inspector școlar, Ferenc Kozma a avut o activitate bogată și variată, practică și teoretică, culturală și pedagogică. Pe baza operei centrale, cu o valabilitate contemporană, *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota* [Situția economică și culturală a Ținutului Secuiesc], a devenit membru corespondent al Academiei Maghiare de Științe (1880). Moștenirea familială constă în circa 800 documente scrise, care pot fi grupate în următoarele categorii: documente familiale referitoare la 5 generații, documente ale vieții bisericești, documente ale vieții publice, documente din domeniul învățământului, documentele activității științifice. Ferenc Kozma a colectat, a îngrijit și a publicat moșteniera științifică a predecesorilor însemnați, a cules date referitoare la mitologia populară maghiară, istoria Transilvaniei și istoria literaturii maghiare. Manuscrisele, publicațiile și biblioteca lui Ferenc Kozma oferă o imagine a vieții spirituale din epoca respectivă. Documentele vor intra în patrimoniul Arhivei din Cluj a Bisericii Unitariene Maghiare.

**Cultural and Scientific Aspects of the Family Heritage
of Ferenc Kozma (1844–1920)**

Ferenc Kozma (1844–1920) Unitarian priest, later secondary school teacher, director of a teacher-training establishment, and eventual school superintendent for Cluj County, was a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences. The article is an overview of the body of documents he left behind, which so far have been in the possession of his great grandchildren, and are now being moved to the Cluj Archives of the Hungarian Unitarian Church. The goal of the paper is to call the attention of the representatives of the disciplines for which this rich body of manuscript and printed materials may be of interest. They reflect a varied oeuvre that can deepen our knowledge of educational and cultural history, church history, economic history as well as folklore and ethnography. The material documents the late 19th century public history and cultural life of Transylvania and as such – independently of the person of Kozma – it can be relevant to many questions that are of interest even today. Containing approximately 800 items the collection consists of official and domestic records, diaries, accounting, bills, documentation on professional appointments, diplomas, wills, founding documents, recommendations, circulars, speeches and comments at meetings, a variety of laudations and commemorations as well as notes, outlines of scientific publications, their manuscript and often published versions. These documents are supplemented by a collection of the articles written by and about Ferenc Kozma in newspapers of local and national circulation.

Képek

1. Kozma Ferenc és családja

1869. évi. — 187.

 ÉRETTSÉGI BIZONYÍTVÁNY.

Kozma Ferenc a ki származására nézve magyar
 családja születési helye Utas valóság a gymnasialis tanul-
 mányokat az Utas helyén Utas földrajzjában az
1868. évi ével elvégezve, magát az alól itt vizsgálati bizottmány
 előtt érettségi vizsgálat alá vetette s annak alapján a következő bizonyítványt nyerte:

Erkölcsi magaviselete je

A TANTÁRGYAKAT KÜLÖN-KÜLÖN VÉVE:

A hittanból kitűnő
 A latinnyelvből kitűnő
 A görögnyelvből kitűnő
 Az anyanyelvből (magyar) kitűnő
 A földrajzból és történelemből kitűnő
 A mennyiségtanból kitűnő
 A természettanból kitűnő
 A németnyelvből (2-dik élőnyelv) kitűnő

Mint hogy fennírt Kozma Ferenc ezek szerint a leg-
 felsőbb rendekben kiszabott igényeknek kitűnően megfelel, azért ő
 ezen bizonyítvány erejével fogva tudományos egyetem (universitás) látogatására meg-
 érettnek nyilvánultak

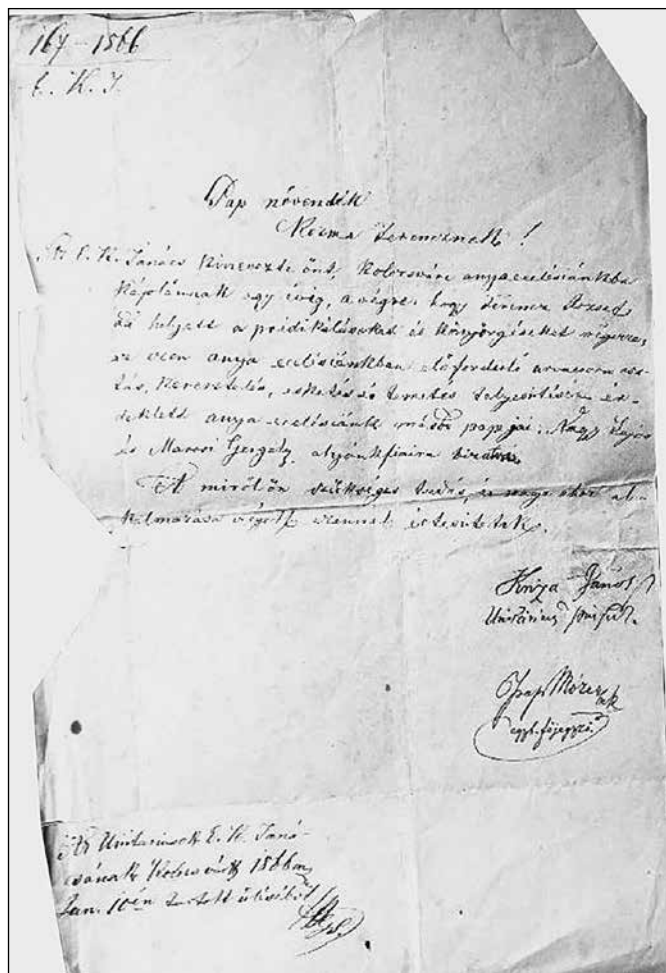
Kelt Utas 1869. évi Utas havának 20. napján.

Pákei Lajos iskolaigazgató
Brassai Miksa iskolaigazgató
Kovács László iskolaigazgató
János tanár

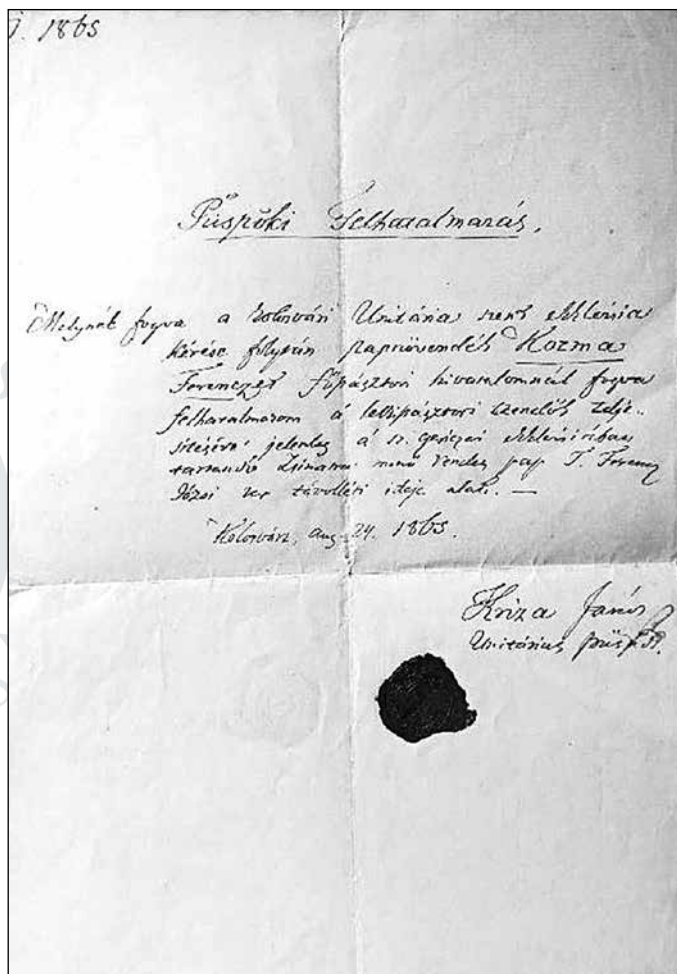
Utas
Müller
Utas
Utas

Mikló László
Utas
Utas
Utas

2. Kozma Ferenc érettségi bizonyítványa

3. Közma Ferenc helyettes papi kinevezése

4. Püspöki jóváhagyás segédlelkési tevékenységéhez

1935		2. sz. 110 153	
Holtcsék 1860-ik évkönyv első kötet szeptember 1-étől			
bevétel 48 mft a. 3			
szekel 64 + 2			
Fr. Sz. ai.			
Magyarok	11	Lámpa Olajra	10
És a mi	6	Narancsain valóis	20
Laj bir	30	Kozma való s toldani latta	45
Kalapa	30	Wanna topalásost	1 20
Papirusa	10	Lámpa Olajra	6
Hárbeli Szalonnák	35	Szín hárbu minidus	20
Ágyra	3	Lámpa Olajra	5
Könyve	12	Tejre	9
Egy ebédet	10	Pertyára	20
És a mi	2	Papirusa	6
Könyve	1	Lámpa Olajra	6
Ástola tartozásai néki	2 89	Cizma toteliasos	5
Egy ebédet	10	Színház	20
Könyve	50	Rezhavlos toldottam	75
Külső és szappan	10	Mit a dromon alkam nyitára	6
Könyve	35	Harmonia tau taras felusa	75
Szalonnák	30	Lámpa Olajra	20
Egy ebédet	10	Tejre	6
		id portain való latta s	20
		Cizma corálás ost	12

5. Kozma Ferenc 16 éves-kori feljegyzései kiadásairól

Harmadéves koromban
1862_{3.}

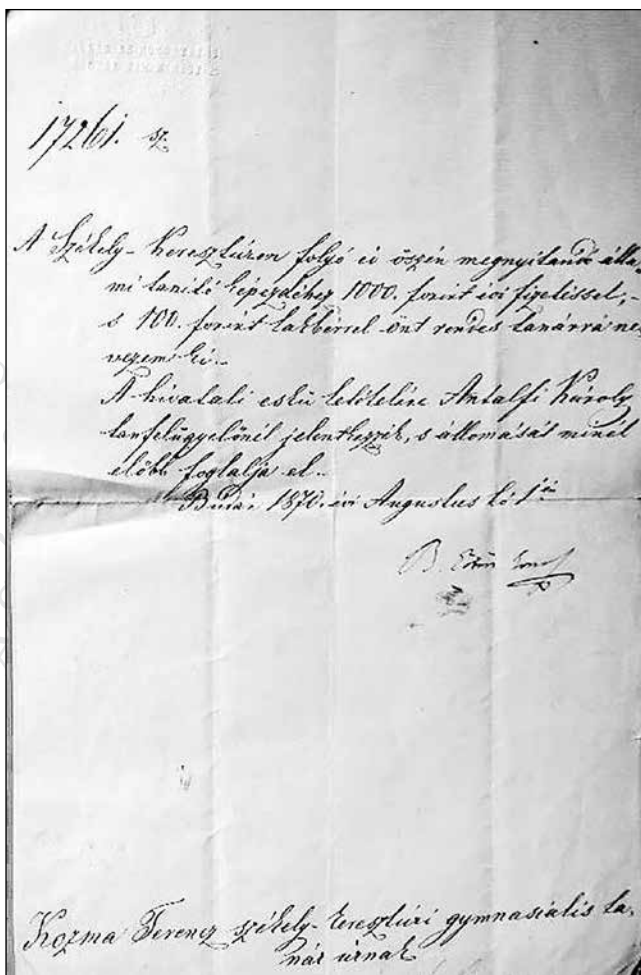
Bevétel:		fr.	sz.
Apámtól	10	68	
Apai nagybátyámtól	6		
Anyámtól	2	35	
Apandapénra	8		
Apai nagybátyámtól	6		
Apai nagybátyámtól	12		
-----		44	93
Nadrág s mellényre	9		
Az olv. egyházba	7	40	
Színházba	2		
Kéjramánra	—	60	
Höngyhöztesésre	1	60	
Éleltyára	7	72	
Bekészít	11		
Höngyvert	3	73	
A házbeli asszálens	—	40	
Ferára	3	60	
-----		31	498

8. Kozma Ferenc harmadéves egyetemistaként vezetett feljegyzései bevételeiről és kiadásairól

Herr *Franz Kozma* *Alteigentümer*
 erhielt in der Auction vom *Fern* *1868*
MATTH. LEMPERTZ,
 antiquarischen Buch- und Kunsthändler
 in Bonn.

Pag.	Nro.		Thlr.	Sgr.	Aufgeld. Sgr.
	392	Schneckenloch	—	2	1
	441	Soellage	—	4	1
	494	Kupferstein	—	7	1
	138	Helfen	—	20	1
	138	Helfen	—	4	1
	159	Helfen	—	4	1
	166	Helfen	—	13	2
	166	Helfen	—	10	1
	202	Kupferstein	—	15	2
	205	Schubert	—	3	1
	208	Schubert	—	6	1
	257	Caes	—	5	1
	266	Edelstein	—	12	2
	267	Edelstein	—	10	1
	272	Hegel	1	18	5
	275	Schubert	—	18	3
	279	Hegel	—	13	2
	281	Leans Paul	—	15	2
	277	Darstellung	—	5	1
	277	Hegel	—	22	3
	395	Sothelstein	—	12	2
	449	Hilfen	—	16	2
	468	Hilfen	—	12	2
	477	Hilfen	—	24	3
	479	Hilfen	—	8	1
	480	Schubert	—	9	1
	481	Hilfen	—	10	2
	486	Hilfen	—	12	2
	495	Darstellung	—	12	2
	493	Franzmann	—	12	2
	207	Edelstein	1	20	6
	207	Edelstein	—	9	1
	207	Edelstein	—	18	2
	207	Edelstein	—	18	2
	207	Edelstein	—	12	2
	207	Edelstein	—	12	2
	4284	Kauf	—	12	2
	4284	—	—	—	—
			16	1	66

9. Kozma Ferenc könyvrendelése jénai diák korából

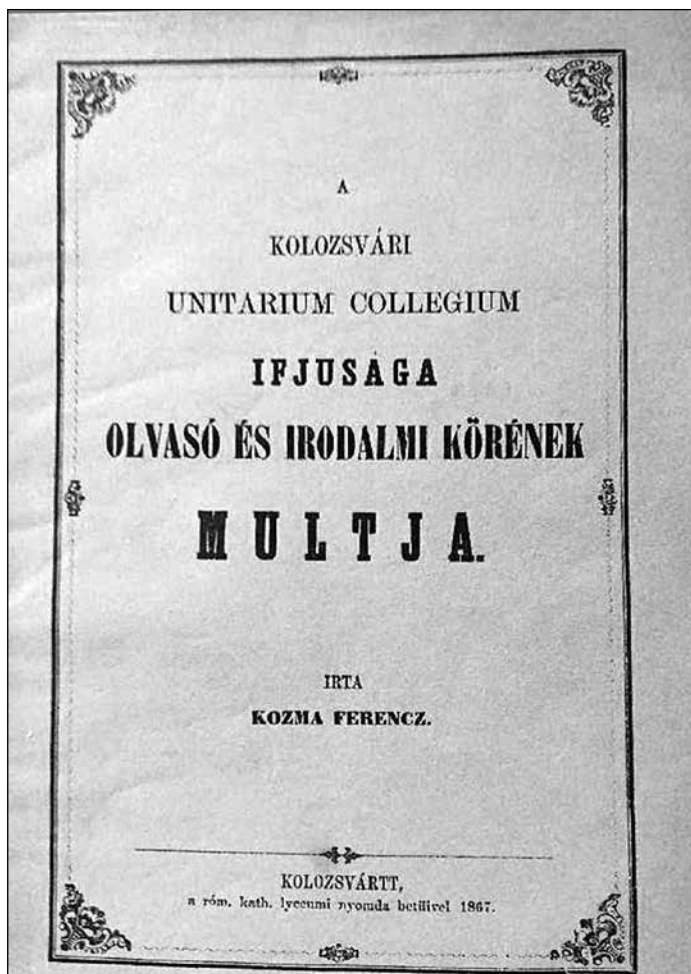
10. Kozma Ferenc tanári kinevezése
a székelykeresztúri tanítóképezdébe, 1870

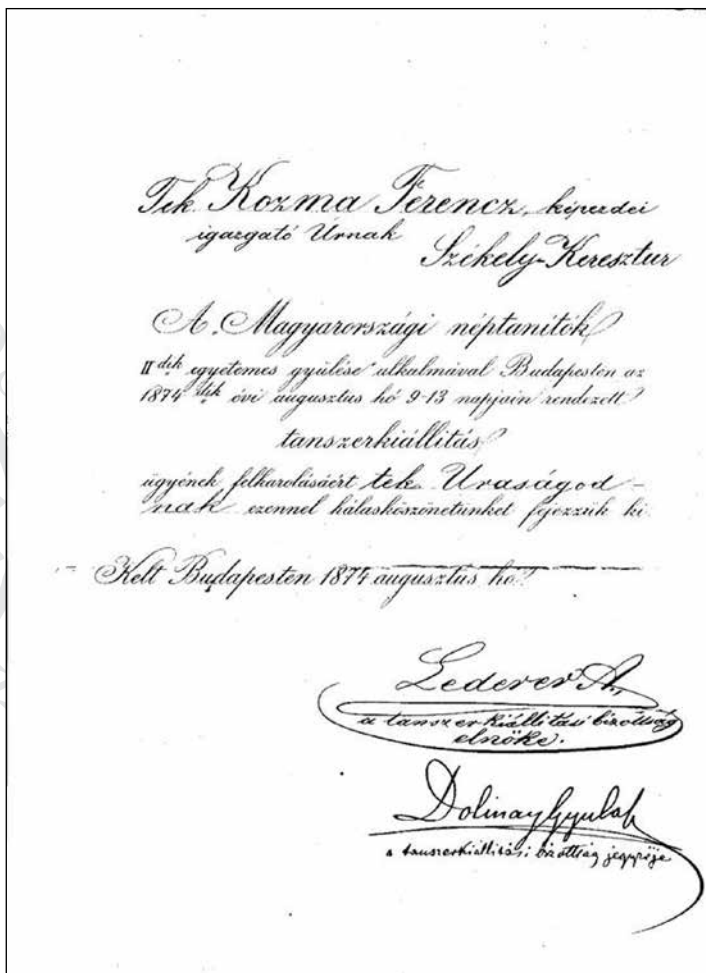
3477. Szám
 A kelt irástól a kolozsmegyeyi kir. tan-
 felügyelői állomásra, az az eszékutvári (1800) fjt. juv.
 ter. kiserkezési, 300 fjt. lakóter. és négyezer (400)
 fjt. szőlőter. és ivóvíz vezetékeket álló illetmények,
 kel. egyelőre utólagos mérésekben ezennel kiegészi-
 tsem.
 Mivel orvondotta tudomásom, hogy felleve az ut.
 kért, hogy a tisz. eskü költés, vagyis elnök. hely.
 köztárs. gyűléséhez, ennek megtörténte után, az
 államnak szolgálatára járuljon, az az irást az ut.
 felügyelői tisztséget ellátó Honolós Károly kir. tan.
 felügyelőre, tollnokkal, kéltől mellet. vagyis az az
 kéltől egy példányt kiegészítés hozzájárulása, írt.
 tisztelettel fjt.
 Budapest, 1896. szeptember hó 9. én
 Trejforz
 Dekretes Koszma Ferenc úrnak a kir.
 helyettesítési állomási tanfelügyelői igazgatójának.

12. Koszma Ferenc kinevezése Kolozs megye tanfelügyelőjévé, 1896

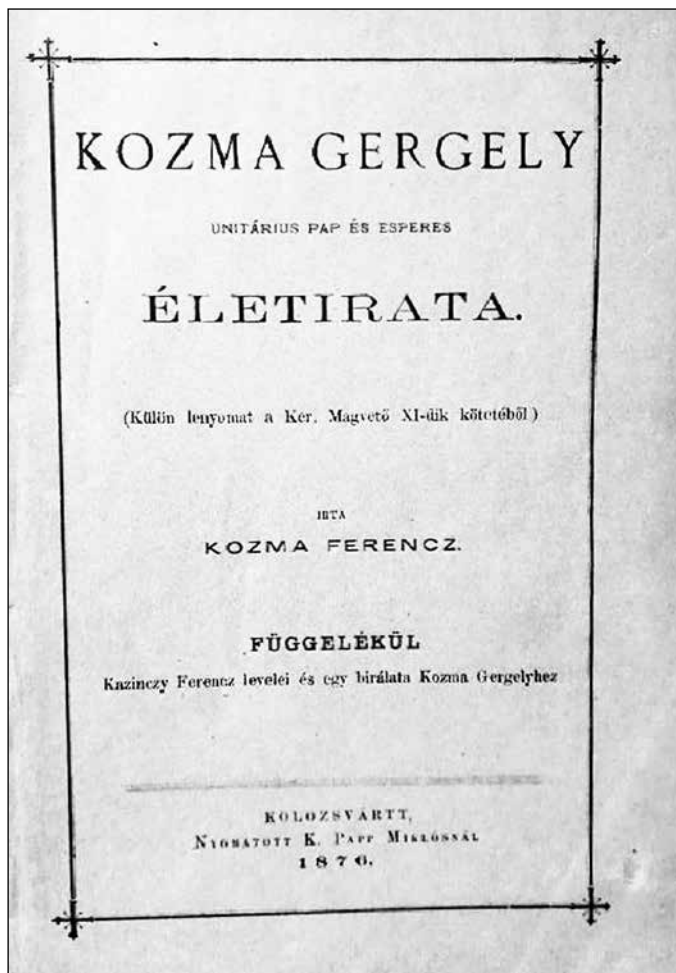

13. Kozma Ferenc első nyomtatásban megjelent műve, 1867

14. Köszönet a néptanítók tanszerkiállításának felkarolásáért

15. A Kozma Gergely életirata című cikk különlenyomata, 1876

KOLOZSMEGYE KIR. TANFELÜGYELŐJÉTŐL.

2247. szám.
1902

Igentizeteli Kartárs úr!

Kolozsvár városában egy bizottság alakult, működési körébe vonván az oktatásügy minden ágazatának munkásait, hogy a nagy tudós és kiváló pedagógus Brassai Sámuelnek emléket hozza méltóan megőrizhesse.

A bizottság meghívására még 1900. év június 17-én 2347. sz. a. celt szövegem igen tisztelt Kartárs urat egy gyűjtőre kérésében felkérni, hogy a saját körében a Brassai-emlékre gyűjtést indítani kezdesse.

Egyidejűleg a bizottság a maga útján meghívta és gyűjtőre megadkozására szólította föl a tanító-testületeket is.

Bátor vagyok igentizeteli Kartárs urat most ugyanazok a bizottság meghívására arra kérni, hogy eddigi esetleges gyűjtőit saját adományával a bizottság pénztárához – Micsa Lajos kir. tanácsos urhoz, Kolozsvárt – szíveskedjék beküldeni s mellőztassék a hatáskörében levő tanító-testületek elnökeit gyűjtőik és adományaiknak ugyanezen címen való beküldésére felbízottam.

Kolozsvárt, 1902. januárus hava.

Kiváló tisztelettel

Kozma Ferencz
kir. tanácsos,
Kolozsmegye kir. tanfelügyelője.

Reada Haza (Göttingen) elektronikus kiadásában

16. Kolozs megye tanítótestületeihez intézett körlevél 1902-ből: gyűjtés a Brassai Sámuel emlékműre

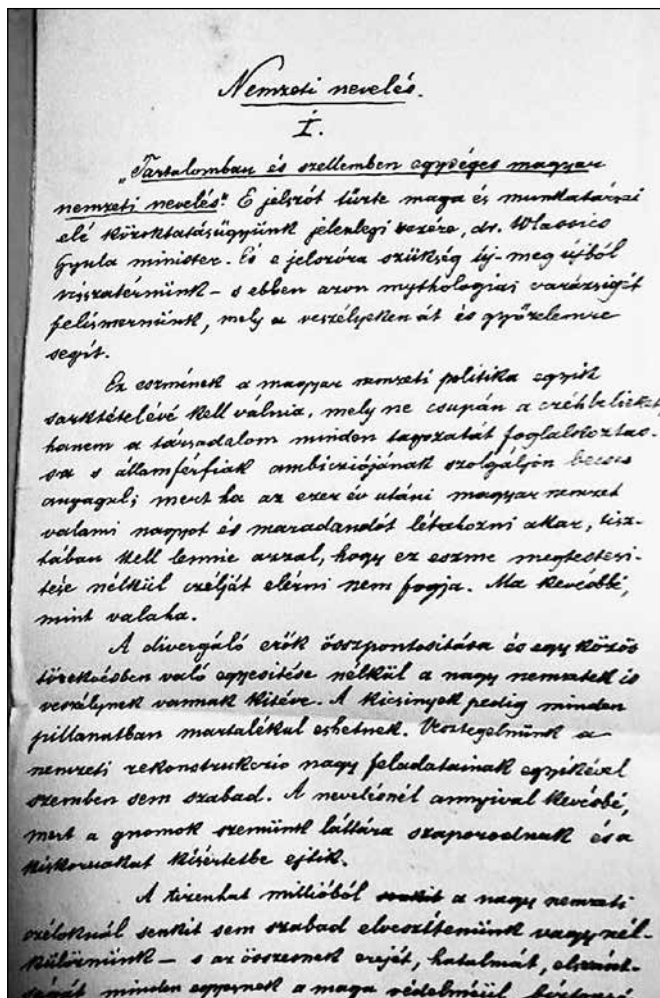
17. A Jelentés a saazi komlókiállításról című cikk különlenyomata 1884

melynek bő termése némileg kizárni látszik a kiváló minőséget. Koránt sem E faj kitűnő tulajdonságai iránt háttalanok lennénk, ha azt eldöbnék. Égáji viszonyainkat kedveli, termése nem csak, betegségeknek kevéssé van kitéve. S minőség tekintetében sem törhetünk pálczát felette, merl: mit látunk Württembergben? Azt, hogy ott e komlóban két fokozatot (prima és secunda) produkálnak s míg a secunda általában középminőségű, addig a prima 'az őszi fajok között valóban a legértékesebbek egyike. Igen, de az is áll, hogy e faj otthon a maga eredeti hazájában mennyiségileg $\frac{1}{3}$ -dal kevesebbet ad (12 mázsát hektárja), mint nálunk. Ez is mutatja, hogy mennyiség és minőség hogyan viszonylik egymáshoz. De egyszersmind az is kiténik a fennebbiekől, hogy a württembergi komló bir fajjavítható tulajdonsággal s a mi mostani secundánkat primává tehetjük talán nem is egészen $\frac{1}{3}$ mennyiség feláldozásával.

Ezt kell tehát első és legsürgősebb teendőül ajánlanom a termelők figyelmébe. Hogy e tanács mi uton valószínű meg, arra nézve kísérletek lesznek szükségesek, pl. a felbocsátandó indák számával, a két méter magas sodronyrendszerrel, a művelési munkálatok derekas javításával és mindenek felett a trágyázás okszerű korlátozásával s a trágyaszerek megválasztásával.

E fajjavítási törekvésnél azonban, daczára, hogy annak kedvező sikere iránt a legjobb reménnyel lehetünk, nem szabad megállanunk. Szükséges másféle fajokkal is kísérletet lennünk. S mint-hogy az egyes termelők között ehhez kevésnek van kedve és képessége, komlóegyleteink teendői közé soroznám az erre vonatkozó intézkedések megtételét.

Már a saazi kiállítás és az ezzel kapcsolatos eszmecsere a saazi komlóegylet egy nagy mulasztását abban konstatálták, hogy nincs kísérleti telepe. S e szemrehányás jogosultságát még Saaz sem utasíthatta vissza az ő pártatlan komlója birtokában. Nem, mert a komlóvilág egyik metropolisától nem csak azt várjuk, hogy jó komlót termeljen, hanem azt is, hogy a termelés minden kérdésében vezessen és annak fejlesztésében kifelé is halni tudjon. Lám a »nem et komlóegylet« jobb példával jár elől! Ennek nem csak Spaltban van kísérleti telepe, hanem saját területének különböző más vidékein is munkába vette ilyenek berendezését. E téren ugyanis egyik vidék a másikkal munkáját nem teszi feleslegessé. Mert míg pl. Saazban arra kellene törekedni, hogy a kitűnő minőség mellett a rendkívül szűk mennyiség fokoztassék (hektáronként 5–7 mázsa á 50 kg.), addig nálunk az ellenkező feladat vár megvalósításra.

19. A Nemzeti nevelés című, 1897-ben megjelent újságcikk kézírata.

BRASSAI SÁMUEL MINT AESTHETIKUS.

17

melyet e költő elolvasása idézett bennem elé, olvasmányaim során végig tekintve, igen kevés esetben lelem párját, s élénkségben a legfiatalabb korombeliekkel is versenyez... Burns-öt nem lehet elfelelni. Ostrommal hódítja meg elménket, de állandóul meg is szállja az elfoglalt erősséget.*

S ha e hatás titkáról számot kellene adnia, kiemelné az *érzékítést* vagy *jelentést*, a mi «a költő szavainak azt az erejét teszi, melynél fogva az olvasóban vagy hallóban épen azok az érzelmek keletkeznek, azok a képzetek támadnak, melyek a költő lelkében honoltak, szeme előtt lebegtek a teremtés perceiben... E varázshatalomnak titkát voltaképpen fölfedezni nem lehet, s igen valószínű, hogy a költő elméjében, a «mens divini»-ban is csak öntudatlanul lappang... Tel-túl figyelmére méltatta Ön, és tudtomra az irodalom férfiai közül csupán Ön, azt az egyedül magam állította elvet, mely szerint a mesterművek élvezetéből gyönyör általában véve az élvező szellemi tehetségeinek a mű által ébresztett működésében áll.»

Másik szépség «a metaphora, a fogalmak praegnans, festői érzékelő jegyei, sőt az egész fogalomnak látható, cselekvő képekbe öltöztetése», mire a magyar költőtől is számos példát idéz. Jő azután a *képek és vonások szabotossága* s az *eszményítés*, mikhez Burns szép tájszólásainak ingere is csatlakozván, őt valóban az első közt is elsőrangúvá teszik.

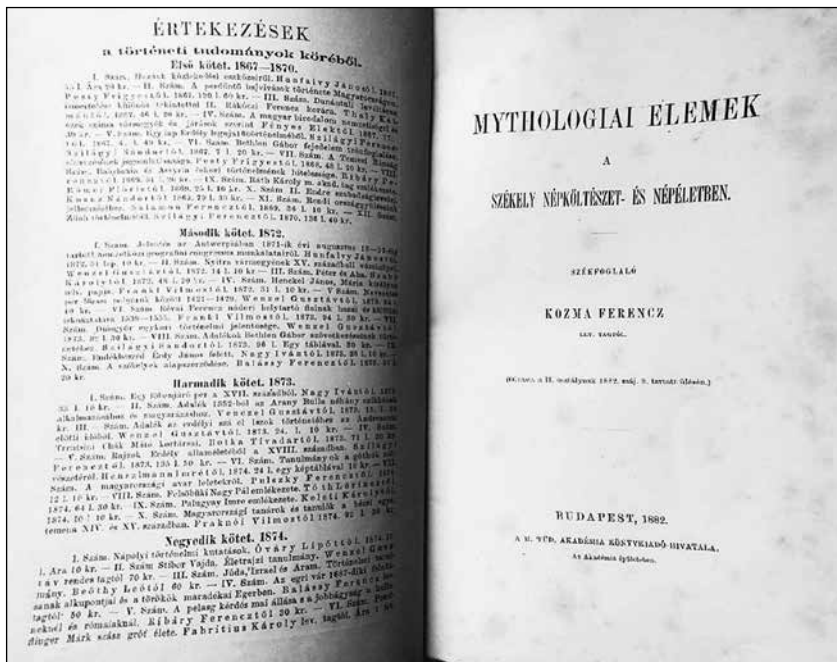
Az eszményítés kapcsán további szépzéneti fejtegetésében *helyteleníti a reál és ideál ellentétbe helyezését*, az ideált tökélyesített, eszményített reálnak mondván, mely azért soha sem szűnik meg reál lenni. A *kettő csak fokozatban, de nem lényegben különbözik egymástól. Irány mindakettő a bizonyos pontig jogosultságát vitatni nem lehet.*

POE Edgar tragikus sorsú költő védelme Brassai nemes lelkületének és humánus gondolkodásának egyik fényes bizonyítéka.*) Az ember isteni mivolta a lángészben revelál. És egy ilyen fénylő csillagot napfoltok sötét homályával végkép elborítani, e pokoli gyönyör — vizsgálódásra készíti az emberiség eszményeiben hívő

*) *Adalékok Poe Edgar (amerikai költő) ismertetéséhez.* Brassai. Szekstey L. Szépirodalmi Közöny. 1858. 5–8. sz.

AKAD. ÉRT. A NYELV- ÉS SZÉPTUD. KÖRÖSÉG. XVII. KÖT. 5. SZ.

24. A Brassai tanulmány előbbi részlete a kinyomtatott műben

25. A Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népeletben című
akadémiai székfoglaló, 1882.

Intenzív fejlődés

I. népszámlálás: Körösök völgyében (Eötvös család) — egyenesen felcsúsznak a papok miatt az állami iskolák felállítására is. Csak a szegények sőt a szegényebbek is csak akkor járhatnak iskolába. Csak az egyházi iskolákban van tanítás.

II. Közéleti állapotok: Modernizáció, állami ellenőrzés
 A közéleti állapotok a modernizációval kezdődtek, melynek következtében a községekben is megjelent a tanítás. A tanítás a községi iskolákban kezdődött, majd a községi iskolákban is megjelent a tanítás. A tanítás a községi iskolákban kezdődött, majd a községi iskolákban is megjelent a tanítás.

III. Tanügyi adminisztráció: Prezsidiumi tanügyi felügyelet.
 A tanügyi felügyelet a községi iskolákban kezdődött, majd a községi iskolákban is megjelent a tanítás.

A Körsök-igazgatóság:
 A körsök-igazgatóság a községi iskolákban kezdődött, majd a községi iskolákban is megjelent a tanítás.

26. Feljegyzések A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota című műhöz